

Библиотека Манастира Светог Павла на Светој Гори

Љиљана Пузовић
Народна библиотека Србије, Београд
ljiljana.puzovic@nb.rs

Сажетак

Најстарија збирка књига светогорског Манастира Светог Павла оформљена је упоредо са његовом обновом, око 1385. године. Захваљујући поклонима и преписивачкој делатности у самом Манастиру, његов књижни фонд се увећавао све до 18. века, до када је потрајао период стабилности и напретка. Манастир је доспео у тешку материјалну ситуацију почетком 18. века, па су га, постепено, од српских, преузели грчки монаси. Њихова небрига за српско културно наслеђе довела је до пропадања и отуђења већег броја књига из манастирске Библиотеке. Бројни посетиоци, током 19. века, однели су најлепше и највредније примерке књига, које се сада налазе у библиотекама широм Европе. Једну од најзначајнијих српских и словенских библиотека на Атосу потпуно је уништио пожар 1902. године.

Кључне речи:

Манастир Светог Павла, Света Гора, Библиотека, српски рукописи, каталог, Леонид Кавелин, *Радослављево јеванђеље*, Манастир Хиландар, Герасим Бранковић, Антоније Багаш

Библиотеке, архиви и ризнице светогорских манастира, у свом миленијумском трајању, сачували су бројне споменике културе који представљају заједничку баштину свих православних народа. Стално допуњаване и обнављане, у циљу обезбеђивања услова за одвијање литургијског живота (настале управо према његовим принципима), светогорске збирке књига су се увећавале и шириле, сабирајући најпрефињенија остварења хришћанске духовности. Истовремено, са Свете Горе ширио се снажан духовни и културни утицај на целокупну хришћанску цивилизацију. Према речима Димитрија Богдановића, „нарочито су словенски манастири важна средишта словенске писмености, а њихове библиотеке својеврсне националне библиотеке средњег века”¹. Библиотека Манастира Светог Павла вековима је била (поред хиландарске) једна од најзначајнијих српских, односно

словенских библиотека на Атосу. Њен књижни фонд временом је постајао све обимнији и садржински разноврснији².

Скромна сведочанства о почецима живота у Манастиру Светог Павла, крајем 10. века, сачувана су првенствено у исправама других светогорских манастира³. На месту данашњег манастира, на западној страни атонског полуострва, братство Манастира Ксиропотама образовало је метох, у настојању да обезбеди своја права на јужном делу полуострва. Убрзо се новооснована заједница осамосталила, можда већ око 1035. године, мада је званично и даље била потчињена Ксиропотаму. Манастирски

² Гојко Суботић, „Манастир Светог Павла”, у *Казивања о Свештој Гори* (Београд: Просвета, 1995), 125.

³ Од радова са тематиком из најраније повести овог манастира треба навести следеће: Stephane Binon, *Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos. Études diplomatique et critique* (Louvain: Bureaux du Muséon, 1942); Germaine da Costa-Louillet, „La Vie de Paul de s. Xéropotamos et le chrysobulle de Romain Ier Lécapène”, *Byzantion* br. 12 (1936): 181–211; Vitalien Laurent, „Xéropotamou et Saint-Paul. Histoire et légende à l'Athos”, *Revue historique du Sud-Est européen* br. 22 (Bucarest 1945): 267–287; *Actes de Xéropotamou: édition diplomatique par Jacques Bompaire* (Paris: P. Lethielleux 1964).

¹ Димитрије Богдановић, „Перспективе књижевноисторијских истраживања у збиркама словенских рукописа Свете Горе”, *Археографски прилози* бр. 2 (1980): 33.

живот је замро већ почетком 12. века, а Манастир је запустео, највероватније услед разбојничких напада с мора. О дугом временском периоду – од почетка 12. па до осамдесетих година 14. века, најпоузданије сведочи документ из 1329. године, који описује жалосно стање светогорских манастира, међу којима је и Манастир Светог Павла⁴.

Око 1383–1384. године, двојица српских монаха властелинског порекла – Герасим Бранковић⁵ и Антоније Багаш⁶ започели су обнову Манастира који је био у рушевинама. Поштовани на Светој Гори због истакнуте улоге у животу целокупне монашке заједнице и залагања на дворовима српске властеле за интересе и права свих светогорских манастира, не само српског Хиландара, добили су дозволу да из основа обнове овај древни манастир. Тако је, по други пут, сада јужно од новооснованих манастира Григоријата, Дионисијата и Симонопетре, започео живот у Светом Павлу⁷.

Нови ктитори су настојали да Манастиру прибаве имања и приходе, разјасне његов правни положај и одреде границе земљишта које су га делиле од поседа суседних манастира. Први велики

поклон стигао је већ у пролеће 1385. године, када је Антонијев брат, властелин Никола Балдовин Багаш, даровао Светом Павлу стари Манастир Богородице Месонисиотисе у близини Водена⁸. О томе је издао исправу, коју је, највероватније, саставио и написао лично монах Антоније. У њој се набрајају бројна села, виногради, млинови, куће, стока, рибари и занатлије у Водену, као и мали манастири и храмови са светим стварима. Био је то почетак стварања манастирског властелинства, чији се један део налазио изван Свете Горе⁹.

Овом приликом Манастир Светог Павла дарован је и многобројним књигама и свим предметима које „служе достојанству и украсу цркве“¹⁰. Сведочанство о прилагању књига указује на то да је Библиотека древног Манастира Богородице Месонисиотисе припала Манастиру Светог Павла. У манастирској Библиотеци налазиле су се књиге које су старије и од обнове манастира, а које су, могућно, на тај начин доспеле у манастир. Неколико их је сачувано и до 19. века, када су заинтересовани истраживачи-посетиоци забележили њихово постојање. Истовремено је Антоније Багаш, ктитор и први игуман обновљеног манастира, својом делатношћу утицао на проширење књижног фонда. Био је личност изузетне књижевне културе; забележено је да се бавио преводњем дела са грчког на српски (српскословенски) језик¹¹.

⁴ Гојко Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“, *Зборник радова Византолошког института* бр. 22 (1983): 207–208; Суботић, „Манастир Светог Павла“, 114; Момчило Спремић, „Бранковићи и Света Гора“, у *Друштво казивања о Светој Гори*, уредник Милка Јанковић (Београд: Просвета; Друштво пријатеља Свете Горе Атонске; Библиотека града Београда, 1997), 82–83.

⁵ Монах Герасим био је најстарији син охридског севастократора Бранка Младеновића и брат Вука Бранковића. Рођен као Никола Радоња, непознате године, световни живот провео је у Охриду у браку са Јеленом, сестром краља Вукашина и деспота Угљеше. Без супруге и две кћери остао је, највероватније, током епидемије куге, 1363. године, јер се већ следеће, а најкасније 1365. године, замонашио у Хиландару и узео име Роман. У великој схими променио је име у Герасим, како се помиње већ од 1376/77. године. Након више од деценије проведене у Светом Павлу, умро је 1399. године. Не зна се где је сахрањен. Уп: Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“: 216–217; Суботић, „Манастир Светог Павла“, 116–117, 123; Спремић, „Бранковићи и Света Гора“, 81–83; Татјана, Суботин-Голубовић, „Словенски манастири на Светој Гори као књижевни и преписивачки центри“, у *Трећа казивања о Светој Гори*, уредници Чедомир Мирковић и Мирјана Миловаљевић (Београд: Просвета; Друштво пријатеља Свете Горе Атонске, 2000), 202–203.

⁶ Други ктитор, монах Арсеније (као великосхимник Антоније) био је пореклом из властелинске породице Багаш, која је имала у свом поседу Врање и околину. Сведочанства о његовом световном животу нису сачувана. Као монах живео у Ватопеду, пре обнове Светог Павла. Био је ученик ватопедског духовника, кир Генедија старца, који је „у иначким трудovima и повизима поснички просијао у Св. Гори Атонској“. Због духовног ауторитета, који је уживао на Светој Гори, био је први игуман обновљеног Светог Павла, све до смрти, 1405. или 1406. године. Уп: Ђорђе Сп. Радојичић, „Феудална породица Багаш из Врања“, *Врањски илустри* бр. 1 (1965): 21; Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“: 225–227, 247; Суботић, „Манастир Светог Павла“, 117; Суботин-Голубовић, „Словенски манастири...“, 203.

⁷ Период обнове манастира у 14. веку детаљно је објаснио Гојко Суботић у две студије: „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“: 211–212, 214, 219–225; „Манастир Светог Павла“, 115–117.

⁸ Едеса (грчки) или Воден (словенски) је град у Егејској Македонији, деведесет пет километара, северозападно од Солуна.

⁹ Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“: 215, 230–239, 248–251; Суботић, „Манастир Светог Павла“, 118–122; Иван М. Ђорђевић, *Студије српске средњовековне уметности* (Београд: Завод за уџбенике, 2008), 289–290.

¹⁰ Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“: 248–249; Суботић, „Манастир Светог Павла“, 118–119; Гојко, Суботић, „Манастир Богородице Месонисиотисе“, *Зборник радова Византолошког института* бр. 26 (1987): 126, 148.

¹¹ У једном кодексу Рилског манастира из 1472/3. године Владислав Граматик је на крају списка *Андријанићи (О сѣйшуама)* Св. Јована Златоустог, забележио да је његов препис настао по преводу „дивног кир Антонија“ који га је саставио за Никиту, архиђакона хвостанског митрополита Василија. На закључак да се ради о истој личности под именом Антоније наводи белешка преписивача Атанасија у рукопису који садржи *Поучења Јефрема Сирина и Жишџија Теодосија Великог и Григорија Омиријског*. Монах Атанасије их је преписао 1461/62. године по жељи јеромонаха Теофана, игумана Светог Павла, и при томе забележио: да је ту књигу превео Антоније са грчког на српски. Овај рукопис са преводима Антонија Багаша се тада налазио у Манастиру чувајући успомену на свог ктитора. Сада овај рукопис припада богатом фонду рукописа манастира Њамца, међу којима је велики број српске редакције, а један део је са Свете Горе, о чему сведоче записи са поменима манастира Ксенофонта и Светог Павла – Александр Иванович Яцимирский, *Славянские и русские рукописи румынских библиотек* (Санктпетербург: Императорская академия наукъ, 1905); Уп: Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“: 248; Радојичић, „Феудална породица Багаш из Врања“: 19–23.

Веома повољна околност за проширење библиотечког фонда била је та што су се у границама манастирског поседа налазили и Келија Светог Михаила и Братство Свете Ане, које је имало специфична задужења. Били су им забрањени пољопривредни радови или гајење пчела, да би се бавили преписивањем и повезивањем књига, израдом крстова и напрсника у дуборезу, плетењем, везом, резањем печата за просфору и сличним пословима. Захваљујући томе, велики број рукописа из Библиотеке Светог Павла носио је белешке писара из Келија Свете Ане и Новог скита¹².

Манастир је убрзо стекао углед и наставио да јача управо у 15. веку (иначе веома тешком за већину других). Будући да је био у доброј финансијској ситуацији, знатна средства позајмљивао је и осталим братствима. Библиотечки фонд се увећавао, помаган од српске властеле бројним поклонима¹³. Чињеница да је током 15. или почетком 16. столећа *Мирослављево јеванђеље* овде донето из Хиландара ради преповезивања, о чему сведоче печати на корицама са натписом *тѣ а(гѣ) павлѣ (Свѣтѣи Павла, генитив једнине од Свѣтѣи Павле)*, говори о развијеној књиговезачкој делатности у Манастиру¹⁴.

Несумњиво је да се Стефан Лазаревић бринуо о овом манастиру, поготово о манастирској Библиотеци, јер је један број књига настао управо по његовој заповести¹⁵. Архимандрит Леонид Кавелин је сматрао да је фонд Библиотеке Светог Павла

највише увећан књигама из Ресавског манастира, након великих недаћа које су га задесиле током турских освајања средином 15. века¹⁶. Наиме, ресавски монаси, односно један део братства, спас су потражили првенствено у најзначајнијим српским светогорским манастирима – Хиландару и Светом Павлу. Не одбацујући његову претпоставку, можемо додати да су књиге из овог чувеног писарског центра и на други начин могле доћи до Свете Горе, на пример директним поклоном њихових власника, писара, наручилаца и сл. Такође, књиге из овог чувеног писарског центра могле су доћи до Свете Горе и путем поклона – од власника, писара, наручиоца итд. Међутим, ова проблематика морала би бити предмет посебних истраживања.

Српски владари из куће Бранковића помагали су братство Светог Павла до краја самосталности српске средњовековне државе. Гргур Бранковић је, заједно са мајком Маром и браћом Ђурђем и Лазаром (вероватно 1403. године), поконио Манастиру више села и доделио му стални годишњи приход од двадесет литара сребра. Неколико година касније, Манастиру је даровницу издао и деспот Ђурађ, заједно са мајком Маром и братом Лазаром. Ктиторство деспота Ђурђа Бранковића, поред потврде осталих породичних давања, посведочено је 1446/47. године подизањем новог католікона посвећеног Светом Георгију, који је срушен приликом зидања нове цркве 1839–1845. године¹⁷.

Султанија Мара, супруга султана Мурата II и маћеха Мехмеда II Освајача, посебно је бринула о задужбини своје породице на Атосу. Након смрти Мурата II (1451), вратила се у деспотовину, коју је напустила 1457. године, и настанила се на свом поседу у Жејеву, у Струмској области, близу Сера, који је добила у баштину од Мехмеда II. Одатле је, пуне три деценије, пратила живот Свете Горе и помагала њене манастире. Посебу пажњу посвећивала је Хиландару и Светом Павлу. Оба манастира су биле владарске задужбине, а она је себе сматрала

¹² У уговору између Манастира Ксиропотама и Герасима Радоње и Антонија Багаша, из 1399/1400. године, наводи се да је ктиторима Светог Павла, била уступљена и „келија архистратига (Михаила)“, као и „цела област братства Свете Ане“. У овом уговору први пут се помиње чувени Скит Свете Ане, кога ће убрзо почети да настајују српски монаси, о чему сведочи жива преписивачка делатност на српскословенском језику (више о преписивачкој делатности у скиту Свете Ане: Суботин-Голубовић, „Словенски манастири...“, 203–204). Скит је, вероватно, у другој половини 17. века припао Великој Лаври, мада је један део ове монашке заједнице познат као Нови Скит, остао светопавловски све до 18. века. Њега су, као и Свету Ану, настањивали српски монаси све до 18. века. Уп: Душан Синдик, „Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла“, *Мешовића траја* бр. 6 (1978): 187–191; Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“: 233–238; Суботић, „Манастир Светог Павла“, 123–124.

¹³ Суботић, „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку“: 243; Суботић, „Манастир Светог Павла“, 130.

¹⁴ Лазар Мирковић, *Мирослављево јеванђеље* (Београд: Научна књига, 1950), 10–11; Димитрије Богдановић, *Кашалот ђирилских рукописа манастира Хиландара* (Београд: САНУ; Народна библиотека Србије, 1978), 20.

¹⁵ Ђорђе Трифуновић, „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића“, у *Десетом Стефан Лазаревић: књижевни радови*, приредио Ђорђе Трифуновић (Београд: Српска књижевна задруга, 1979), 87–90; Гордана Стокић Симончић, *Књига и библиошке код Срба у Средњем веку* (Панчево: Градска библиотека, 2008), 43.

¹⁶ Леонид Кавелин, „Словено-српска књижница на Св. Гори Атонској, у манастиру Хиландару и Св. Павлу“, *Гласник Српској ученој друштва* бр. 44 (1877): 274–275.

¹⁷ Душан Синдик, „Српске повеље ...“, 191–192, 194–195; Суботић, „Манастир Светог Павла“, 129–130; Спремић, „Бранковићи и Света Гора“, 85–87, 90–92, 96–97.

њиховим наследним ктитором¹⁸. Указавши Светом Павлу велико поштовање, а његовом братству изузетно поверење, поклонила им је велику светињу – Дарове мудраца са Истока (злато, смирну и ливан). Дарови се и данас као драгоценост чувају у манастиру. На њено даривање подсећа и живо предање монаха о њеној посети Светој Гори, које је детаљно забележио архимандрит Антонин Капустин¹⁹.

Задужбину својих предака наставили су да помажу млађи Бранковићи и њихови сродници у тадашњој јужној Угарској, као и потомци у Влашкој и Молдавији. Деспотица Ангелина, заједно са синовима Јованом и Ђорђејем, доделила је Манастиру, повељом од 11. новембра 1495. године, годишњу помоћ од 500 златника²⁰. Влашки и молдавски владари, родбинским везама повезани са породицом Бранковић, нису се оглушивали о молбе светогорске заједнице и дарезљиво су помагали манасти-

ре²¹. О њиховом старању за манастирску Библиотеку сведочи и запис на *Јеванђељу*, који је објавио архимандрит Леонид Кавелин, у којем се каже да је књига писана по налогу Јона Петра, молдавског војводе, сина Мирче војводе. Књига је писана нешто мање од месец дана, од 4. фебруара 1560. до 8. марта 1560. године²². Поред румунских, Манастир су помагали и руски велики кнезови, а потом и цареви. Великодостојници српске цркве, попут бечкеречког односно темишварског митрополита Михаила, с краја 17. века, старали су се о овој светињи²³.

О богатству, разноврсности и значају светопавловске Библиотеке најбоље сведочи чињеница да је старац Арсеније Суханов из ове библиотеке узео највише књига, када је по налогу руског патријарха Никона (1652–1660) дошао у Свету Гору да сакупи најважније грчке и словенске књиге ради исправљања богослужбених књига у Русији. Тадашњи старшина Манастира био је архимандрит Акакије, Србин, и за услугу учињену Суханову издашно је награђен. Ове књиге су у 19. веку биле у Синодалној библиотеци Московске патријаршије а део њих је био у Библиотеци Воскресенског манастира или Манастира Новог Јерусалима, задужбени патријарха Никона²⁴.

Српски карактер Манастира Светог Павла и српско порекло његових монаха се у првим вековима након обнове не доводи у питање, али важно

¹⁸ Од Манастира Есфигмена откупила је и поклонила Светом Павлу метох на Превлаци, у северном делу Атоса. Стонски доходак од 500 перпера који су давали Дубровчани јерусалимском Манастиру Светих Арханђела, док су ту живели српски монаси, још од времена цара Душана, преусмерила је ка Хиландару и Светом Павлу, након преласка манастирског братства на Свету Гору. Дубровчани све до 1792. бележе доласке светопавловских и хиландарских монаха по стонски доходак, тако да је овај приход помагао опстанак Манастира готово пуна три века. Овим манастирима уступила је 1466. године села Жежеву и Мравинце, тако што је три петине прихода одредила Хиландару, а две петине Светом Павлу. У истом односу завештала је и сву своју покретну и непокретну имовину. Само је питање у којој мери су се Хиландар и Свети Павле користили поменутом заоставштином, односно, колико је испуњена жеља Маре Бранковић. У сваком случају, посед Манастира никада нису постала читава села, јер су у међувремену изгубила статус мулка, који је могао бити завештан. Уп: Суботић, „Манастир Светог Павла”, 141–142; Спремић, „Бранковићи и Света Гора”, 93–94; Александар Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском царству (XV–XVII)* (Београд: Балканолошки институт САНУ; Свети архијерејски Синод Српске православне цркве; [Света Гора Атонска]: Манастир Хиландар, 2000), 184, 385–388.

¹⁹ Синдик, „Српске повеље ...”, 200–202; Суботић, „Манастир Светог Павла”, 134. Носећи поклоне које су тројица мудраца са Истока принели новорођеном Христу (злато, смирну и ливан), царица Мара се искрцала на пристаништу Светог Павла и упутила у манастир. На пола пута, јавио јој се глас с неба рекавши да на Светој Гори влада једна друга царица, Мајка Божја. Мара је дарове предала монасима који су је дочекали и вратила се на брод, а на месту где се јој се јавило провиђење подигнута је црквица („киоск”), осликана представама овог догађаја. Уп: Антонин Капустин, *Замешки поклонника Святой Горы* (Москва: Индик, 2013), 210.

²⁰ Синдик, „Српске повеље ...”, 202–203.

²¹ Порез, који су манастири османским властима давали одсеком, исплаћивали су влашки војвода Мирча Чобан (за 1550) и молдавске војводе, Петар Хроми (од 1574/75) и Васил Лупул (за раздобље 1637–1641). Може се претпоставити да су то чиниле и друге војводе, осведочени добротинитељи светогорских манастира. Молдавски војвода Стефан Велики је у Манастир Светог Павла довео воду 1500. године, а затим са сином Богданом, изградио фонтану и крстионицу. Као самосталан владар, Богдан III Слепи је, 1518. године, испред Храма деспота Ђурђа дозидео припрату. Влашки војвода Јован Неагоје, муж Милице Деспине Бранковић, са сином Теодором, започео је градњу куле која и данас доминира комплексом. Довршио га је војвода Петар IV Рареш, чија је друга супруга била Јелена Бранковић, такође кћи деспота Јована Бранковића, сина деспотице Ангелине. Пре тога, војвода Јован Владислав са женом Аном, даровао је Манастиру велику икону светог Атанасија, оковану позлаћеним сребром. Обновљање живописа у Храму Св. Ђорђа, највероватније 1552. године, могло би да укаже на наставак старања румунских господара о овом манастиру. Можда је Александар IV Лапушњану, ожењен Роксандом, кћерком Петра IV Рареша и Јелене Бранковић, који је на престо ступио септембра 1552. године, наставио да помаже ову српску светињу. Током своје владавине, влашки војвода Константин, из рода Бранкована (1688–1714), био је ктитор Манастира Светог Павла, а молдавски војвода Константин, са супругом Маријом, подигао је овде, 1750. године, параклис посвећен светима, Константин и Јелени. Уп: Суботић, „Манастир Светог Павла”, 136–138; Фотић, *Света Гора и Хиландар*, 67.

²² Кавелин, „Словено-српска књижица ...”: 287–288.

²³ Суботић, „Манастир Светог Павла”, 141–142.

²⁴ Кавелин, „Словено-српска књижица ...”: 277.

је истаћи да је такво стање задржано и у другој половини 17. века. О томе најречитије говори запис на *Псалтиру* у Библиотеци Јерусалимске патријаршије, остављен као сведочанство о ходочашћу на Христов Гроб, 1661/62. године. У свом запису проигуман Христифор каже да долази из „манастира Светог Павла, велике лавре српске“²⁵. Међутим, на прелому 17. и 18. века почиње да опада број словенских монаха у односу на монахе грчког порекла, који су полако узимали примат над Манастиром. Веома тешко финансијско стање задесило је Манастир почетком 18. столећа. Немајући чиме да измири бројне дажбине, братство је 1717. године дало у залог сребрне ствари, као и једно оковано јеванђење и митру²⁶. Након тога, у Манастиру је преовладало грчко монаштво. Већ приликом своје друге посете, 1744. године, Василиј Григорович Барски је затекао само грчке монахе²⁷.

Промена етничког карактера Манастира, од српског ка грчком, најнеповољније се одразила на манастирску Библиотеку, односно на њен словенски, углавном српски корпус. Брижљиво чуван вековима, део некадашњег великог фонда, који је преживео и пустошење турске војске током Грчког устанка (1821–1829), дочекао је најтежи период у свом скоро полумиленијумском трајању. Немајући довољно осећаја за вредност словенских рукописа и њихов значај за свеколику баштину, не само српску и словенску, грчко монаштво је дозвољавало посетиоцима различитих намера и побуда да односе најдрагоценије књиге из фонда.

Након 1830. године, европски делови Турске, па и Света Гора, постали су занимљиви бројним истраживачима, путницима различитих профила, намера, циљева, побуда, како из Западне Европе, тако и из Русије. Један од првих путника из овог периода, који је оставио писмена запажања о боравку на Светој Гори, 1831. године, био је енглески

путописац Роберт Керзон (Robert Curzon, 1810–1873). Он је оставио сведочанство о томе како је дошао до вредних рукописа из Библиотеке Светог Павла²⁸. Превод овог одломка на српски језик објавио је 1877. године архимандрит Леонид Кавелин²⁹, али доста произвољно, помало сугестивно и пренаглашено у појединим деловима, због чега овде доносимо нови превод текста, а оригинал прилажемо у напомени³⁰.

„Овај манастир је основао, за бугарске и српске монахе, Константин Бјанкобан, господар Влашке (!?)“³¹. Овде је било мало тога интересантног, било у погледу архитектуре или било које друге врсте уметности; библиотека је била смештена у

²⁸ Robert Curzon, *Visits to Monasteries in the Levant: with an introduction by D.G. Hogarth* (London: H. Milford, 1916), 396–398.

²⁹ Кавелин, „Словено-српска књижница ...“: 281–282.

³⁰ “This monastery was founded for Bulgarian and Servian monks by Constantine Biancobano, Hospodar of Wallachia. There was little that was interesting in it, either in architecture or any other walk of art; the library was contained in a small lighted room, the books were clean, and ranged in order on the new deal shelves. There was only one Greek manuscript, a duodecimo copy of the Gospel of the twelfth or thirteenth century. The Servian and Bulgarian manuscripts amounted to about two hundred and fifty: of these three were remarkable; the first was a manuscript of the four Gospel, a thick quarto, and the uncial letters in which it was written were three-fourths of an inch in height; it was imperfect at the end. The second was also a copy of the Gospels, a folio, in uncial letters, with fine illuminations at the beginning of each Gospel, and a large and curious portrait of a patriarch at the end; all the stops in this volume were dots of a noble manuscript. The third was likewise a folio of the Gospel in the ancient Bulgarian language, and, like the other two, in uncial letters. This manuscript was quite full of illuminations from beginning to end. I had seen no book like it anywhere in the Levant. I almost tumbled off the steps on which I was perched on the discovery of so extraordinary a volume. I saw that these books were taken care of, so I did not much like to ask whether they would part with them; more especially as the community was evidently a prosperous one, and had no need to sell any of their goods.

After walking about the monaster with the monks, as I was going away the agoumenos said he wished he had anything he could present to me as a memorial of my visit to the convent of S. Paul. On this a brisk fire of reciprocal compliments ensued, and I observed that I should like to take a book. ‘Oh! by all means!’, he said: ‘we make no use of the old books, and should be glad if you would accept one.’ We returned to the library, and the agoumenos took out one at a hazard, as you might take a brick or a stone out of a pile, and presented it to me. Quoth I, ‘If you don’t care what book it is that you are so good as to give me, let me take out which pleases me;’, and so saying I took down he illuminated folio of the Bulgarian Gospels, and I could hardly believe I was awake when the agoumenos gave it into my hands. Perhaps the greatest piece of impertinence of which I was ever guilty, was when I asked to buy another; but that he insisted upon giving me also; so I took the folio copy of the Gospel mentioned above. I felt almost ashamed at accepting this last book; but who could resist it, knowing that both were not seizable in the bazaar at Constantinople, Smyrna, Salonica, or any neighbouring city? However, before I went away, as a salve to my conscience I gave some money to the church”.

³¹ Керзон вероватно мисли на влашког војводу Константина Бранкована (Biancobano) (1688–1714), који свакако није био оснивач манастира. Цитирајући Керзонов текст, ваља нагласити да он чешће користи придев *бугарски*, него *српски*, иако је јасно да је манастир имао српски, а не бугарски карактер, и да је свега неколико рукописа било бугарске редакције.

²⁵ Видосава Недомачки, „О српским рукописима у Библиотеци грчке православне патријаршије у Јерусалиму“, *Археолошки ирилози* бр. 2 (1980): 91, 113; Фотић, *Света Гора и Хиландар*, 100.

²⁶ Кавелин, „Словено-српска књижница ...“: 278.

²⁷ Нови циклус обнове Манастира почео је у четвртој деценији 19. века. Зидане нове Саборне цркве монаси су започели 1838. и завршили 1846. године. Дозволу за сакупљање милостиње у Русији добили су 1860. године, што им је много значило за отплату дуга који је настао због претходних радова. Упоредо, све до 19. века постојале су две главне цркве: старија, коју су подигли монаси Герасим и Антоније, приликом обнове, посвећену Богородици Агиопавлитиси, и млађа, из 1446/47. године, коју је подигао деспот Ђурађ, посвећена Светом Георгију, свецу чије је име носио. Уп: Кавелин, „Словено-српска књижница ...“: 280; Суботић, „Манастир Светог Павла“, 141–142.

малом светларнику, књиге су биле чисте и поређане на нове делове полица. Ту је био само један грчки рукопис, препис Јеванђеља из 12. или 13. века, од 12 листова. Српски и бугарски рукописи су бројали око 250 примерака: од ових, три примерка су била изузетна, први је био рукопис Четворојеванђеља, у малој четворци, писан уставним писмом, високим три четвртине инча, недовршеним до краја. Други је такође био препис Јеванђеља, фолио формата, уставног писма, са дивним илуминацијама на почетку сваког Јеванђеља, и са великим и чудесним портретом патријарха на крају; сва заустављања у овој књизи била су тачке једног племенитог рукописа. Треће је било исто тако Јеванђеље фолио формата, на старом бугарском језику, и као и претходна два на уставном писму. Овај рукопис је био препун илуминација од почетка до краја. Ја нигде нисам видео такву књигу на Леванту. Скоро да сам се скотрљао са степеница на којима сам стајао када сам открио тако изузетне књиге. Ја сам видео да су књиге збринуте, тако да се нисам осмелио да предложим да ми продају једну, посебно што је манастир очигледно добро стајао и није било потребе да прода било шта од својих добара.

После шетње по манастиру са два монаха, када сам хтео да кренем, игуман ми је рекао да би желео да ми поклоним нешто што би ме подсећало на боравак у Светом Павлу. На то сам узвратио мноштвом комплимената и провукао да бих желео да узмем књигу. „О, свакако“, рече он, „ми не користимо старе књиге и било би нам задовољство ако бисте узели књигу“. Вратили смо се у библиотеку, и игуман је узео једну произвољно, као да узима циглу или камен, и поклатио ми је. Ја му ту још рекох: „Ако Вас рукописи не интересују, онда ми дозволите да вам покажем један који ми се посебно допада“, и то рекавши дао сам му илуминирану бугарску Јеванђеља у фолио формату, и једва да сам могао поверовати да сам будан када ми га је игуман ставио у руке. Можда је врхунац дрскости био када сам упитао да ли могу један да купим, и због чега ћу вечно бити крив, али он је инсистирао да ми га да, тако да сам ја узео препис фолио Јеванђеља. Постидео сам се кад сам примао последњу књигу, али ко би могао да одоли, знајући да би ове књиге могле да заврше на пијацама Константинопоља, Смирне, Солуна или неког суседног града? Како год, пре одласка из манастира, ради умирења савести оставио сам у манастиру нешто прилога.“

Након Керзонове смрти, његова збирка је доспела у Британски музеј, где се књиге и данас налазе³².

Историчар-слависта Виктор И. Григорович (1815–1876), први је започео систематски рад у архивима и библиотекама светогорских манастира. У периоду од 1844–1847. године путовао је по Турској, задржавајући се нарочито на подручјима словенских земаља, још увек у саставу ове империје. У склопу тих путовања обишао је и Свету Гору. У Светом Павлу боравио је од 1. до 7. новембра 1844. године. Својим кратким пописом словенских књига (уз објављивање два дужа, важна записа) први је научној јавности указао на драгоцености овог манастира, подстакавши на даља истраживања³³. Са путовања је донео око 60 старих, драгоцених, словенских рукописних књига, тако да се у његовој збирци налазе и књиге из Библиотеке Манастира Светог Павла. Након његове смрти, део збирке припао је Императорској националној библиотеци³⁴, а део московској Руској државној библиотеци³⁵.

Порфирије Успенски (1804–1885), знаменити археолог, византолог и колекционар православних старина, био је на Светој Гори два пута: 1845/46. и 1859. На првом путовању провео је осам и по месеци на Атосу, а од 8. до 24. октобра 1845. године боравио је у Светом Павлу. Том приликом је, највероватније, нашао чувено *Рагослављево јеванђеље*, извукао из њега 12 листова за које је проценио да су најдрагоценији и, поред других књига, однео их са собом. *Рагослављево јеванђеље* је касније доспело у Руску националну библиотеку у Санкт-Петербургу са делом његове оставштине. На тај начин рукопис је сачуван за науку и уметност, а остатак

³² Између осталих, ради се о два четворојеванђеља – бугарског цара Јована III Александра, на бугарскословенском, и серског митрополита Јакова, на српскословенском, са портретом наручиоца, које је 1355. преписао расодер Калист. Ову књигу је, напуштајући мирски живот, могао у Свету Гору понети и сам Никола Радоња, потоњи монах Герасим, манастирски ктитор, што би значило да се могла налазити у најстаријем библиотечком фонду, али то је, за сада, још отворено питање.

³³ Виктор Иванович Григорович, *Очерк за иџшешествие по европейска Турция. Фошотийно издание* (Софија: Българската академия на науките, 1978), 20–24.

³⁴ Сада Руска национална библиотека (Российская национална библиотека) у Санкт Петербургу.

³⁵ Сада Руска државна библиотека (Российская государственная библиотека) у Москви.

кодекса нигде није пронађен³⁶. Архимандрит Антонин (Андреј Иванович) Капустин (1817–1894) био је у Манастиру 25. августа 1859. године, и о томе оставио веома занимљиво сведочанство, које је објавио у часопису *Труды Киевской Духовной Академии*³⁷. Као изузетно плодотворан црквени и научни радник, један од утемељивача руске византологије и славистике, најзаслужнији за велики успех Руске духовне мисије у Светој Земљи, имао је свест о томе колико је важно да сагледа дешавања и запише битне детаље. Поред описа манастирског комплекса, бројних сведочанстава и знаменитости, први је ширу научну јавност детаљније обавестио о садржају манастирске Библиотеке. Након сумарног прегледа и приказа целокупног фонда, направио је избор најзначајнијих и најлепших књига и њима посветио више пажње. Посебно се трудио да прибележи важне записе и да укаже да примерке књига које се вредношћу или уникатношћу садржаја издвајају од „уобичајеног“ корпуса средњовековних библиотека. Важно је нагласити да је он, како сам каже, „прегледао, испремештао и чак распоредио како следује све словенске књиге из библиотеке“, а затим прегледао „њену грчку половину“, која га је поразила својим сиромаштвом. Чињеница да је у Манастиру провео само један дан умногоме је детерминисала могућности његовог детаљнијег бављења књижном фондом, односно, јасно је да је изузетно много урадио за веома кратко време³⁸.

Отприлике у исто време, на Атосу је боравио архимандрит Леонид Кавелин (1822–1891) који је израдио најпотпунији опис збирке светопавловске Библиотеке. Опис је првобитно објавио у Русији 1875. године, а онда, у преводу на српски 1877. године и у Србији³⁹. Кавелин је у манастиру нашао каталог словенских књига који је написао један „трудољубиви Рус“, чије име не помиње, али

свакако се ради о неком од поменутих знаменитих Руса за које се зна да су боравили у Манастиру, рекли бисмо, управо архимандриту Антонину Капустину. У каталогу је било забележено 225 књига, 180 рукописних и 45 штампаних, колико их је и он нашао. Од укупног броја рукописа 11 је било писаних на пергаменту, а 169 на хартији. Кавелин је издвојио следеће пергаментне рукописе: 1) јеванђеље са синаксаром (14. век), српске редакције, у којем се помињу српски свеци, почев од Св. Саве; 2) апостол (13–14. век), српске редакције; 3) псалтир, српске редакције (13. век); 4) псалтир са последовањем (14. век), српске редакције; 5) псалтир (14. век), српске редакције; 6) псалтир (14. век), српске редакције, 7) минеј за фебруар (13–14. век), српске редакције, 8) часловац (14. век), српске редакције, 9) пролог (14. век), српске редакције; 10) пролог (13–14. век), српске редакције, на пергаменту и хартији; 11) синаксар, на пергаменту и хартији (14. век), не наводи редакцију. Ово је још једна потврда да су најстарије књиге ове библиотеке биле српске редакције.

На самом крају 19. века, у неколико наврата, боравио је на Атосу Алексеј Атанасијевич Димитријевски, руски византолог и професор на Кијевској духовној академији (1856–1929). У својим путовањима није заобишао ни Манастир Светог Павла, па су се у његовој збирци, која се сада налази у Руској националној библиотеци, нашле књиге из овог манастира⁴⁰.

Услед небриге грчког братства за словенско рукописно наслеђе, у 19. веку библиотечки фонд је полако сиромашао, а оно што је претекло након бројних посетилаца који су односили најлепше и највредније примерке књига, уништио је пожар из 1902. године. Сада се у Манастиру не налази ниједна српска рукописна књига⁴¹. На срећу, преживели су рукописи или мањи фрагменти књига које су некада припадале овом манастиру, али су остали расути по библиотекама Москве, Петрограда Лондона, Париза, Беча, Берлина⁴². Због тога је изузетно важан, како за српску културу, тако уопште за словенску и цео православни свет, посао „на реконструкцији“ некадашње манастирске Библиотеке.

³⁶ Ирена Шпадијер, „Радослављево јеванђеље“, у *Радослављево јеванђеље*, уредник издања Ђорђе Трифуновић (Београд: Народна библиотека Србије; Народна банка Југославије; Завод за израду новчаница и кованог новца; Санкт-Петербург: Руска национална библиотека, 2001), 1. Опис рукописа из збирке Порфирија Успенског који су доспели у Императорску публичну библиотеку (Руску националну библиотеку), издао је Иван Афанасјевић Бычков, *Крайній обзоръ собрания рукописей, принадлежащихъ иреосв. ей. Порфирию, а ныне хранящихсяъ в Императорской Публичной Библиотекѣ* (Санктпетербургъ: Императорская академия наукъ, 1885).

³⁷ Антонин Капустин, „Замѣтки поклонника Св. Горы“, *Труды Киевской Духовной Академии* бр. 1 (1863): 30–54.

³⁸ Капустин, *Замѣтки поклонника Святой Горы*, 205–224.

³⁹ Леонид Кавелин, „Славно-сербские книгохранилища на Святой Афонской Горе, в монастырях Хиландаре и Святом Павле“, *Чтенія въ императорскомъ общерускомъ исторіи и древности російскихъ ири Московскомъ университетѣ* бр. 1 (1875): 1–52; Кавелин, „Словено-српска књижица ...“: 262–300.

⁴⁰ Кавелин, „Словено-српска књижица ...“: 284–287, 295–302.

⁴¹ Суботић, „Манастир Светог Павла“, 128.

⁴² Анатолий Аркадьевич Турилов, „К отождествлению частей некоторых фрагментированных сербских рукописей XIV века“, *Археографски йрилози* бр. 26–27 (2004–2005): 131, 142, 151–152; Анатолий Аркадьевич Турилов, *Ош Кирилла Философа до Констѣантинѣна Косѣненцѣо и Василия Софѣянина : Истѣорѣя и кулѣура славѣн IX–XVI века* (Москва: Индрѣк, 2011), 361, 378.

Литература:

1. *Actes de Xéropotamou: édition diplomatique* par Jacques Bompaire. Paris: P. Lethielleux, 1964.
2. Binon, Stephane. *Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos. Études diplomatique et critique*. Louvain: Bureaux du Muséon, 1942.
3. Богдановић, Димитрије. „Перспективе књижевноисторијских истраживања у збиркама словенских рукописа Свете Горе”. *Археографски прилози* 2 (1980): 33–40.
4. Богдановић, Димитрије. *Кашалој ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд : САНУ; Народна библиотека Србије, 1978.
5. Бычковъ, Иван Афанасьевич. *Крайній обзоръ собрания рукописей, принадлежащеіо преосв. ей. Порфирию, а ныне хранящеіося в Императорской Публичной библиотекѣ*. Санктпетербургъ: Императорская академия наукъ, 1885.
6. Григорович, Виктор Иванович. *Очерк за њѣшешествіе њо еврейейска Турция. Фототипно издание*. Софија: Българската академия на науките, 1978.
7. Ђорђевић, Иван М. *Студије српске средњовековне уметности*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.
8. Кавелин, Леонид. „Славяно-сербские книгохранилища на Святой Афонской Горе, в монастырях Хиландаре и Святом Павле”. *Чтенія въ императорскомъ обществѣ исторіи и древностейъ российскихъ при Московскомъ университетѣ* бр. 1 (1875): 1–52.
9. Кавелин, Леонид. „Словено-српска књижница на Св. Гори Атонској, у манастиру Хиландару и Св. Павлу”. *Гласник Српској ученој друштва* бр. 44 (1877): 232–305.
10. Капустин, Антонин. „Замѣтки поклоника Св. Горы”. *Труды Киевской Духовной Академии* бр. 1 (1863): 30–54.
11. Капустин, Антонин. *Замѣтки њоклонника Святой Горы*. Москва: Индрик, 2013.
12. Laurent, Vitalien. „Xéropotamou et Saint-Paul. Histoire et légende à l'Athos”. *Revue historique du Sud-Est européen* br. 22 (Bucarest 1945): 267–287.
13. Мирковић, Лазар. *Мирслављево јеванђеље*. Београд: Научна књига, 1950.
14. Недомачки, Видосава. „О српским рукописима у Библиотеци грчке православне патријаршије у Јерусалиму”. *Археографски прилози* бр. 2 (1980): 71–118.
15. Радојичић, Ђорђе Сп. „Феудална породица Багаш из Врања”. *Врањски гласник* бр. 1 (1965): 19–23.
16. Синдик, Душан „Српске повеле у светогорском манастиру Светог Павла”. *Мешовића траћа* бр. 6 (1978): 183–205.
17. Спремић, Момчило. „Бранковићи и Света Гора”. У *Друа казивања о Светој Гори*. Уредник Милка Јанковић, 81–100. Београд: Просвета; Друштво пријатеља Свете Горе Атонске; Библиотека града Београда, 1997.
18. Стокић Симончић, Гордана. *Књига и библиотека код Срба у Средњем веку*. Панчево: Градска библиотека, 2008.
19. Суботин-Голубовић, Татјана. „Словенски манастири на Светој Гори као књижевни и преписивачки центри”. У *Трећа казивања о Светој Гори*. Уредници Чедомир Мирковић и Мирјана Милосављевић, 184–205. Београд: Просвета; Друштво пријатеља Свете Горе Атонске, 2000.
20. Суботић, Гојко. „Манастир Богородице Месонисиотисе”. *Зборник радова Визанџолошкој инџиџиуџа* бр. 26 (1987): 125–171.
21. Суботић, Гојко. „Манастир Светог Павла”. У *Казивања о Светој Гори*. 114–142. Београд: Просвета, 1995.
22. Суботић, Гојко. „Обнова манастира Светог Павла у XIV веку”. *Зборник радова Визанџолошкој инџиџиуџа* бр. 22 (1983): 207–258.
23. Трифуновић, Ђорђе. „Живот, доба и књижевни рад Стефана Лазаревића”. У *Десіој Стефан Лазаревић: књижевни радови*. Приредио Ђорђе Трифуновић, 7–141. Београд: Српска књижевна задруга, 1979.
24. Турилов, Анатолий Аркадьевич. „К отождествлению частей некоторых фрагментированных сербских рукописей XIV века”. *Археографски прилози* бр. 26–27 (2004–2005): 123–154.
25. Турилов, Анатолий Аркадьевич. *Ош Кирилла Философа до Конџанџина Косџенецкојо и Василия Софијанина: Иџиорія и кулџура славян IX–XVI века*. Москва: Индрик, 2011.
26. Фотић, Александар. *Света Гора и Хиландар у Османском царџву (XV–XVII)*. Београд: Балканолошки институт САНУ; Свети архијерејски Синод Српске православне цркве; [Света Гора Атонска]: Манастир Хиландар, 2000.
27. Costa-Louillet, Germaine da. „La Vie da Paul de s. Xéropotamos et le chrysobulle de Romain Ier Lécarène”. *Byzantion* br.12 (1936): 181–211.

28. Curzon, Robert. *Visits to Monasteries in the Levant: with an introduction by D.G. Hogarth*. London: H. Milford, 1916.
29. Шпадијер, Ирена. „Радослављево јеванђеље“. У *Радослављево јеванђеље*. Уредник издања Ђорђе Трифуновић, 1–8. Београд: Народна библиотека Србије; Народна банка Југославије; Завод за израду новчаница и кованог новца; Санкт-Петербург: Руска национална библиотека, 2001.
30. Яцимирский, Александр Иванович. *Славянские и русские рукописи румынских библиотек*. Санктпетербург: Императорская академия наук, 1905.

Library of the Agiou Pavlou Monastery on Mount Athos

Summary

For centuries, the library of the Agiou Pavlou Monastery has been one of the most important Slavic, i.e. Serbian libraries on Mount Athos, beside the library of the Hilandar Monastery. It was formed around 1385, along with the reconstruction and development of the monastery, which was merit of Gerasim Branković and Antonije Bagaš, the two Serbian monks of noble origin. The book collection kept increasing thanks to the contributions of monks, pilgrims, Serbian rulers and noble families. The activity of copying manuscripts by hand was very useful as well. The Serbian rulers from the Lazarević and Branković dynasties, their successors in the South of the former Kingdom of Hungary and their relatives in Wallachia and Moldavia were looking after the monastery. Thanks to their constant financial support, the monastery managed to pull through hard times under the Ottoman rule. The famous *Miroslav's Gospel* was rebound in this monastery sometime during the 15th or in the early 16th century, probably at the same time when the *Radoslav's Gospel*, which was taken to Russia by Bishop Porphyrius Uspensky in the middle of the 19th century, arrived there. The period of stability and prosperity lasted up to the 18th century, as long as the monastery was maintained by Serbian monks. As a result of a big crisis that occurred at the beginning of the 18th century, the monastery was taken over by Greek monks. Their lack of concern for the Serbian cultural heritage has led to damage and disappearance of a large number of books from the monasterial library. Due to their negligence, many Serbian manuscripts from this library have been destroyed or have simply disappeared. During the 19th century, the monastery was visited by many European travelers and researchers. The most significant of them were Robert Curzon, Viktor Ivanovich Grigorovich, Porphyrius Uspensky, Antonin Kapustin, Leonid Kavelin and Aleksey A. Dimitrijevski. They left valuable testimonies about the monastery and its library. However, they managed to take some of the most beautiful and most precious manuscripts with them, to their countries. The most comprehensive description of the collection of manuscripts and early printed books belonging to the library of the Agiou Pavlou Monastery was given by Leonid Kavelin. It was published first in Russian (1875), and then in Serbian (1877). According to this description, there were 225 books, 45 printed and 180 manuscripts (11 of them on parchment and 169 on paper). In 1902, a fire destroyed the remains of the collection, what was left over after numerous visitors who were picking its most valuable parts and taking them in the 19th century. Consequently, at the moment there are no Serbian manuscripts in this monastery. Fortunately, most of them are preserved, although dispersed, in the libraries all over Europe.

Keywords:

Agiou Pavlou Monastery, Mount Athos, library, Serbian manuscripts, catalogue, Leonid Kavelin, *Radoslav's Gospel*, Hilandar, Gerasim Branković, Antonije Bagaš

Примљено: 1. јула 2014.

Исправке рукописа: 10. августа 2014.

Прихваћено за објављивање: 2. септембра 2014.